

Ηθική. Περιοδικό φιλοσοφίας

Αρ. 16-17 (2023)

Φαινομενολογία της επαναστατικής μάζας στον
Κ. Παπαϊωάννου και οι βυζαντινές επαναστάσεις

Θεοφάνης Μελίδης

doi: [10.12681/ethiki.33688](https://doi.org/10.12681/ethiki.33688)

Βιβλιογραφική αναφορά:

Μελίδης Θ. (2023). Φαινομενολογία της επαναστατικής μάζας στον Κ. Παπαϊωάννου και οι βυζαντινές επαναστάσεις. *Ηθική. Περιοδικό φιλοσοφίας*, (16-17), 211–218. <https://doi.org/10.12681/ethiki.33688>

IV. Μάζα και Δημοκρατία

Φαινομενολογία της επαναστατικής μάζας στον Κ. Παπαϊωάννου και οι βυζαντινές επαναστάσεις

ΘΕΟΦΑΝΗΣ ΜΕΛΙΔΗΣ

Περίληψη: Ο Κώστας Παπαϊωάννου, στο τρίτο μέρος του έργου του Μάζα και Ιστορία που έχει τον τίτλο *Φαινομενολογία της επαναστατικής μάζας*, προσεγγίζει τον ρόλο των μαζών κατά τις επαναστατικές περιόδους, επιχειρώντας μία φιλοσοφική, ιστορική και πολιτική ματιά, στην ιδιαίτερη σημασία που διαδραματίζει τόσο η ύπαρξη, όσο και η βούληση της μάζας στο ιστορικό γίνεσθαι των ανθρωπίνων κοινωνιών. Στην παρούσα ανακοίνωση, θα ασχοληθούμε με τον σχολιασμό της ανάλυσης του Κώστα Παπαϊωάννου, σε σχέση με τον τρόπο σκέψης και δράσης της επαναστατικής μάζας, καθώς και τη σχέση της με την Ιστορία, επιχειρώντας τη σύγκριση των χαρακτηριστικών και ιδιοτήτων που τους αποδίδει με τις ανθρώπινες μάζες κάποιων εκ των σημαντικότερων επαναστάσεων της βυζαντινής περιόδου, όπως η στάση του Νίκα, το κίνημα των Βογόμελων, και το κίνημα των Ζηλωτών. Κατά την ανακοίνωση, εκτός από το δευτερογενές υλικό μελετητών της βυζαντινής περιόδου, θα χρησιμοποιηθούν, επίσης, πρωτογενείς πηγές από τους χρονογράφους και ιστορικούς της εποχής, ώστε να καταδειχθεί ο τρόπος με τον οποίο αντιλαμβάνονταν τη μάζα ανθρώπων που συμμετείχαν σε αυτά τα κινήματα, σε σχέση πάντοτε με τη θεώρηση του Κ. Παπαϊωάννου.

Λέξεις-κλειδιά: Παπαϊωάννου; Βυζάντιο; Επαναστάσεις; Μάζα; Ζηλωτές

Στη σημερινή μας ανακοίνωση, θα ασχοληθούμε με τη φαινομενολογία της επαναστατικής μάζας στον Κώστα Παπαϊωάννου και τις βυζαντινές επαναστάσεις. Πιο συγκεκριμένα, θα εξετάσουμε τον τρόπο με τον οποίο ο Νεοέλληνας φιλόσοφος αντιλαμβανόταν τη μάζα των ανθρώπων, σε εποχές κατά τις οποίες οι ιστορικές συνθήκες ευνοούσαν τα επαναστατικά κινήματα, ενώ, παράλληλα, θα διερευνήσουμε τα πεπραγμένα δύο εκ των σημαντικότερων επαναστάσεων της βυζαντινής περιόδου, υπό το πρίσμα των ιδεών του Κώστα Παπαϊωάννου για την επαναστατική μάζα.

Τα τελευταία χρόνια είναι γεγονός ότι παρατηρείται ένα ολοένα και μεγαλύτερο ενδιαφέρον για τη μελέτη διαφορετικών εκφάνσεων της βυζαντινής ιστορίας και σκέψης, στον τομέα των ανθρωπιστικών και κοινωνικών επιστημών. Οι βυζαντινές επαναστάσεις, διαφορετικές, τόσο ως προς τη χρονική περίοδο κατά την οποία πραγματοποιήθηκαν, όσο και ως προς τα κίνητρα τους, αποτελούν ένα σχετικά ανεξερεύνητο πεδίο, σε σχέση με τη μελέτη των κινήματων. Η ιστορική έρευνα, τις περισσότερες φορές, ρίχνει το βάρος του σχολιασμού και της ερμηνείας της σε δημοφιλέστερες, ανά τον κόσμο, επαναστάσεις, όπως, για παράδειγμα, η γαλλική, η ρωσική, η αμερικανική και η κινεζική.

Κατά την ανακοίνωση μας αυτή, θα μελετήσουμε δύο εκ των σημαντικότερων επαναστάσεων της βυζαντινής περιόδου, χρησιμοποιώντας τα ερμηνευτικά εργαλεία για τη μελέτη των επαναστατικών μαζών που μας παρέδωσε ο Νεοέλληνας φιλόσοφος, Κώστας Παπαϊωάννου, στο έργο του *Μάζα και Ιστορία*.

Ας δούμε, σε πρώτο βαθμό, σε ποιες επαναστάσεις θα επικεντρώσουμε την ερμηνεία μας, καθώς και το ιστορικό και κοινωνικό τους πλαίσιο. Κριτήριο για εμάς αποτελεί η σημαντικότητα τους σε σχέση με το πολιτικό, κοινωνικό, οικονομικό περιβάλλον, στο πλαίσιο του οποίου πραγματοποιήθηκαν.

Η πρώτη, από τις μαζικές εξεγέρσεις της βυζαντινής περιόδου με την οποία θα ασχοληθούμε, είναι η επονομαζόμενη *Στάση του Νίκα*.

Ο Κώστας Παπαϊωάννου, στο έργο του *Μάζα και Ιστορία*, επιχειρεί μία ερμηνευτική προσέγγιση σε σχέση με αυτό που ονομά-

ζουμε μάζα. Ο Έλληνας φιλόσοφος, αντιλαμβάνεται τη μάζα ως το α-κοινωνικό τμήμα του πληθυσμού, το οποίο, όπως ο ίδιος αναφέρει, στην πιο ακατέργαστη και ιστορικά αδιαφοροποίητη μορφή του, το βρίσκουμε στη ρωμαϊκή plebs, στον όγχο του ιπποδρόμου της Κωνσταντινούπολης ή στα εκατομμύρια των ανέργων και μικροαστών που οργανώθηκαν στα παραστρατιωτικά σώματα των Ναζιστών.¹ Η ευθείας μορφής αναφορά του Νεοέλληνα φιλοσόφου στη Στάση του Νίκα είναι ξεκάθαρη, όπως και ο σαφής χαρακτηρισμός της λαϊκής μάζας που έλαβε μέρος στη συγκεκριμένη εξέγερση ως μίας λούμπεν πλειοψηφίας, μη ιστορικά συνειδητοποιημένης, που εμφορείται από τα ίδια, περίπου, σε εισαγωγικά «πρωτόγονα» κίνητρα, με αυτά που διακατείχαν τη Ρωμαϊκή πλέμπα και τα ναζιστικά SA. Στο σημείο αυτό θα αναφερθούμε, εν συντομία, στο ιστορικό πλαίσιο κατά το οποίο πραγματοποιήθηκε η στάση του Νίκα, καθώς αλλά και στις ομάδες του πληθυσμού που πρωταγωνίστησαν στη συγκεκριμένη στάση.

Οι δήμοι, η πληθυσμιακή δηλαδή ομάδα που οργάνωσε και πραγματοποίησε τη στάση του Νίκα, ήταν ημικρατικής φύσεως οργανωμένα λαϊκά σώματα, που συνδέονταν άμεσα με τις ομάδες του Ιπποδρόμου.² Οι φρατρίες αυτές είχαν ως βασικό τους καθήκον τη διοργάνωση των λαοφιλέστατων, κατά τη βυζαντινή εποχή, Ιπποδρομιών και ξεχώριζαν από το χρώμα τους σε πράσινες, ερυθρές, λευκές και βένετες. Οι Πράσινοι και οι Βένετοι είχαν αρχίσει να αποκτούν πολιτική δύναμη κατά την εποχή του Ιουστινιανού και ήταν σε θέση να ασκούν μεγάλη επιρροή στη συμπεριφορά των μαζών των υπηκόων της πρωτεύουσας. Οι φρατρίες αυτές, που ονομάζονταν δήμοι, αντιπροσώπευαν τα λαϊκά στρώματα της Κωνσταντινούπολης και είχαν αποκτήσει ημιστρατιωτική δομή, ενώ μέρος της διοίκησης τους ασκούσαν από το Κράτος.³

Στις αρχές του 532, ο Ιουστινιανός, έχοντας επιβάλλει σκληρά οικονομικά μέτρα στους υπηκόους του, έβλεπε τη δημοφιλία του να έχει φτάσει στο ναδίρ ανάμεσα στις λαϊκές μάζες της πρωτεύουσας. Οι δήμοι, που, με τον τρόπο με τον οποίο αναφέραμε, ασκούσαν σημαντική επιρροή στα πολιτικά τεκταινόμενα της αυτοκρατορίας,

είχαν καταστεί στόχος για τον αυτοκράτορα, ο οποίος επιχείρησε να μειώσει τη δυναμή τους, συγκεντρώνοντας στο πρόσωπό του όλες τις εξουσίες.

«Υπό δὲ τοὺς αὐτοὺς χρόνους ἐν Βυζαντίῳ στάσις τῷ δήμῳ ἐκ τοῦ ἀπροσοκίτου ἐνέπεσεν, ἢ μεγίστη τε παρὰ δόξαν ἐγένετο καὶ ἐς κακὸν μέγα τῷ τε δήμῳ καὶ τῇ βουλῇ ἐτελεύτησε τρόπῳ τοιῷδε. οἱ δῆμοι ἐν πόλει ἐκάστη ἕξ τε Βενέτους ἐκ παλαιοῦ καὶ Πρασίνους διήρηντο, οὐ πολλὸς δὲ χρόνος ἐξ οὗ τούτων τε τῶν ὀνομάτων καὶ τῶν βάρων ἕνεκα, οἷς δὴ θεώμενοι ἐφεστήκασι, τὰ τε χρήματα δαπανῶσι καὶ τὰ σώματα αἰκισμοῖς πικροτάτοις προῖενται καὶ θνήσκειν οὐκ ἀπαξιούσι θανάτῳ αἰσχίστῳ· μάχονται δὲ πρὸς τοὺς ἀντικαθισταμένους»⁴.

Μέσα από μία σειρά δραματικών γεγονότων, που περιελάμβαναν την άρνηση του Ιουστινιανού να απελευθερώσει δύο από τα μέλη των φρατριών που είχαν καταδικαστεί σε θάνατο, τον παρ' ολίγον εκδιωγμό του Ιουστινιανού από τον θρόνο, τα βίαια επεισόδια με τις φωτιές και τους βανδαλισμούς, λόγω της απαιτήσεως των δήμων για την αναγόρευση του Υπάτιου ως αυτοκράτορα και τελικά τη βίαιη κατάπνιξη της εξέγερσης,⁵ διαφαίνεται με πόσους δυνατούς τρόπους η εκάστοτε πολιτική εξουσία δύναται να περιορίσει τη βούληση της κατά πολύ μεγαλύτερης σε πληθυσμό λαϊκής μάζας. Η εξέγερση αυτή υπήρξε ιδιαίτερα έντονη για τα δεδομένα της εποχής, πράγμα το οποίο δύναται να διαπιστωθεί από την πραγματοποίηση οχυρωματικών έργων στον χώρο των ανακτόρων, όπως πληροφορούμαστε από το Πασχάλιο χρονικό. Παρά την εξαιρετικού μεγέθους συμμετοχή της μάζας στη συγκεκριμένη εξέγερση, θα ήταν άστοχο κάποιος να αντιληφθεί τη στάση του Νίκα ως μία οργανωμένη επίθεση της μάζας στους υπάρχοντες πολιτικοκοινωνικούς θεσμούς, επειδή τα αιτήματά της κάθε άλλο παρά ριζοσπαστικά υπήρξαν. Ανεξαρτήτως των αιτημάτων της, τα κίνητρα πίσω από την κινητοποίηση της μάζας φαίνεται ότι, σύμφωνα με τους ιστορικούς και τους μελετητές της περιόδου εκείνης, ήταν οικονομικά, πράγμα το οποίο συμβαδίζει τόσο με τη μαρξιστική αντίληψη, όσο και με την ερμηνεία του Κώστα Παπαϊωάννου. Διότι, όπως αναφέρει ο Νεοέλληνας φιλόσο-

φος, η μάζα —σαν ιστορική δύναμη— μπορεί να υπάρξει μόνο κάτω από συγκεκριμένες ιστορικές συνθήκες, κατά τις οποίες, προφανώς, λόγω κάκιστων οικονομικών συνθηκών, «παράλυε ο παραγωγικός μηχανισμός της κοινωνίας, εξουδετερώνοντας της ταξική της διαφοροποίηση και ένα σημαντικό μέρος του πληθυσμού αδυνατεί να ενταχθεί μες τα οργανωμένα σχήματα της κοινωνικής ζωής»⁶.

Φυσικά, η εξεγερμένη ετούτη μάζα δεν θα μπορούσε ποτέ να αποτινάξει τα πραγματικά δεσμά που την αλυσόδεσαν, αφού, ακόμη και εάν είχε πραγματοποιήσει τον ρεαλιστικό της στόχο, δηλαδή την επιβολή του δικού της ευνοούμενου στον αυτοκρατορικό θώκο, θα κατέληγε ξανά στην ίδια κατάσταση, καθότι, για τον Κώστα Παπαϊωάννου, η πολιτική οργάνωση της μάζας προϋποθέτει μία ήδη υπάρχουσα πραγματικά επαναστατική τάξη, ώστε να τη χρησιμοποιήσει για την ικανοποίηση του δικού της ταξικού προγράμματος.⁷

Τα ημικρατικά αυτά σωματεία των Ιπποδρόμων, με τη σχεδόν στρατιωτική τους δομή, δεν διακατέχονταν από κανενός είδους ταξική συνειδητοποίηση, αν και κατάφεραν να εκφράσουν, τη δεδομένη χρονική στιγμή, τη λαϊκή δυσφορία για την οικονομική δυσπραγία και την πολιτική καταπίεση που επέβαλε στις μάζες η Ιουστινιάνεια αυτοκρατορική τάξη πραγμάτων.

Σε αυτό το σημείο της ομιλίας μας, θα προχωρήσουμε στην εξέταση μίας ακόμη, εξαιρετικά σημαντικής, επανάστασης της βυζαντινής περιόδου, υπό το πρίσμα των ιδεών του Κώστα Παπαϊωάννου. Η προσοχή μας στρέφεται στους τελευταίους αιώνες της χιλιετούς ύπαρξης του Βυζαντινού κράτους και, πιο συγκεκριμένα, στη Θεοσαλονίκη των μέσων του 14ου αιώνα.

Η επανάσταση των ζηλωτών, καθώς και το καθεστώς το οποίο εγκαθίδρυσε ύστερα από την πετυχημένη έκβασή της, διαφέρει ριζικά από οποιαδήποτε άλλη εξέγερση που πραγματοποιήθηκε στα εδάφη της αυτοκρατορίας. Τα ριζοσπαστικά αιτήματά της και η αντιαριστοκρατική της ρητορική αποτελούν γεγονός χωρίς ιστορικό προηγούμενο στους βυζαντινούς αιώνες.

Η επαναστατική σπίθα έλαμψε για πρώτη φορά στην Αδριανούπολη. Στις 27 Οκτωβρίου του 1341, οι αριστοκράτες της Αδριανού-

πολης συγκέντρωσαν τις λαϊκές μάζες, για να τους ανακοινώσουν πως ο Ιωάννης Καντακουζηνός θα αναλάμβανε την αυτοκρατορική εξουσία στην Κωνσταντινούπολη. Ο λαός της πόλης αποδοκίμασε έντονα τον εκλεκτό της αριστοκρατικής τάξης Καντακουζηνό και, κατά τις βραδινές ώρες, ένας χειρώνακτας εργάτης, που είχε το όνομα Βράνος, μαζί με άλλους που άνηκαν στην ίδια κοινωνική τάξη, ξεσήκωσε τον κόσμο για επανάσταση ενάντια στους καταπιεστές του, δηλαδή τους άρχοντες και τον εκπρόσωπό τους Ιωάννη Καντακουζηνό.⁸

Η επανάσταση δεν άργησε να μεταφερθεί και σε άλλες περιοχές της Θράκης και της Μακεδονίας. Σε γενικές γραμμές, οι ανώτερες τάξεις τάχθηκαν με το πλευρό του Καντακουζηνού, ενώ οι λαϊκές μάζες, οι οποίες πήραν στα χέρια τους την εξουσία, για να αποκτήσουν νομιμοποίηση, τάσσονταν υπέρ του Ιωάννη Παλαιολόγου.

Στη Θεσσαλονίκη, ο, εκλεκτός του Καντακουζηνού, έπαρχος Συνοδικός εκδιώχθηκε μαζί με τους υποστηρικτές του, ευνοούμενους των αριστοκρατών. Οι ιστορικές πηγές της εποχής αναφέρουν ότι η Θεσσαλονίκη πέρασε στα χέρια του Οίκου των Παλαιολόγων, στην πραγματικότητα, όμως, σύμφωνα με τους μελετητές, οι ζηλωτές ήταν εκείνοι που ασκούσαν την εξουσία στην πόλη για μία επταετία, ως μία ανεξάρτητη κομμούνα στο κέντρο της βυζαντινής αυτοκρατορίας.⁹

Ο Γρηγόριος Παλαμάς περιγράφει με χαρακτηριστικό τρόπο τη σκληρότητα της επαναστατικής εκείνης περιόδου: «Τίνες γάρ οί τήν πόλιν ἐπιτρέχοντες, ἔσθ' ὅτε καί τοὺς οἴκους καταστρέφοντες καὶ τὰ ἐν τοῖς οἴκοις διαρπαζόντες καὶ σὺν πολλῇ μανίᾳ τοὺς τῶν οἰκῶν δεσπότας ῥινηλατοῦντες καὶ κατ' αὐτῶν φωνῶντες ἀνιλεῶς...»¹⁰.

Οι ζηλωτές, με την αντιαριστοκρατική τους πολιτική κατεύθυνση, εξέφραζαν τα συμφέροντα τόσο της εργατικής τάξης και των αγροτών, όσο και εν μέρει της αναδυόμενης, εκείνη την περίοδο, αστικής τάξης των ελεύθερων επαγγελματιών. Η παράταξή τους, κατά τους μελετητές, είχε κατά ένα μέρος οργανωμένα πολιτικά χαρακτηριστικά, αλλά και πρόγραμμα αναμόρφωσης της κοινωνίας. Αν εξετάσουμε τη συγκεκριμένη επανάσταση υπό το πρίσμα των

ιδεών του Κώστα Παπαϊωάννου, θα δούμε ότι δεν πρόκειται για μία μάζα «ακατέργαστη» και «ιστορικά αδιαφοροποίητη», όπως εκείνη που πραγματοποίησε τη στάση του Νίκα, αρκετούς αιώνες πριν, στην Κωνσταντινούπολη. Αντιθέτως, το κίνημα των ζηλωτών υπήρξε οργανωμένο, για τα δεδομένα της εποχής, και εξέφραζε πραγματικά ταξικά συμφέροντα κοινωνικών τάξεων, που ήδη υπήρχαν στο πλαίσιο του αποσυντιθέμενου καθεστώτος, όπως η εργατική, η αγροτική και η αστική, και χρησιμοποίησαν την επανάσταση σαν μέσο για την πραγματοποίηση του ταξικού προγράμματός τους, το οποίο υπήρξε καθαρά αντι-αριστοκρατικό, με μερικώς σοσιαλιστικά χαρακτηριστικά, αν λάβουμε υπόψη τις δημεύσεις των περιουσιών της εκκλησίας και των αριστοκρατών υπέρ της κοινωνίας. Η αριστοκρατία, με την ταξική της επιλογή να προωθήσει στην εξουσία έναν άνθρωπο που θα υπερασπιζόταν τα συμφέροντά της, σύμφωνα με τους όρους του Κ. Παπαϊωάννου, απέτυχε να σώσει το υπάρχον κοινωνικό σύστημα από την αποσύνθεση, φέροντας στο προσκήνιο νέα κοινωνικά στρώματα, ικανά να εξασφαλίσουν την αντικατάσταση της παλιάς άρχουσας τάξης, δημιουργώντας τις προϋποθέσεις μιας νέας καθεστωτικής διάρθρωσης.¹¹

Οι δυσχερείς οικονομικές συνθήκες και η καταπίεση κοινωνικών τάξεων, όπως η εργατική, η αγροτική και η αστική, αποτελούσαν τις βασικές αιτίες πίσω από τη συγκεκριμένη επανάσταση, η οποία, αν και δεν αμφισβήτησε ριζικά τον θεσμό της βασιλείας, προχώρησε σε πολιτικές πρακτικές πολύ προωθημένες για την εποχή της.

Η σύντομη αυτή ερμηνευτική μας προσέγγιση ολοκληρώνεται με την επισήμανση της αναγνώρισης της ιδιαίτερης συνεισφοράς του έργου του Κώστα Παπαϊωάννου στη μελέτη και την ερμηνεία των πολύπλοκων διεργασιών που οδηγούν την κοινωνία σε πολιτικές, κοινωνικές και θεσμικές αλλαγές. Ο Νεοέλληνας φιλόσοφος, εκκινώντας από τον Μαρξισμό, κατάφερε, με την κριτική του σκέψη και τη φιλοσοφική του ματιά, να δώσει μία νέα πνοή στις ανθρωπιστικές επιστήμες.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Κώστας Παπαϊωάννου, *Μάζα και ιστορία, Γενική θεωρία της επαναστατικής μάζας* (Αθήνα: Εναλλακτικές εκδόσεις, 2003), 170.
2. Ιωάννης Καραγιαννόπουλος, *Η πολιτική θεωρία των Βυζαντινών* (Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 1992), 51.
3. Καραγιαννόπουλος, *Η πολιτική θεωρία των Βυζαντινών*, 51.
4. Προκόπιος, “Υπερ Των Πολέμων Λόγος Πρώτος,” in *Procopii Caesariensis opera omnia*, ed. G. Wirth, J. Haury, 1, 24, 1-2, τ. 1 (Leipzig: Teubner, 1962).
5. Απόστολος Καρπόζηλος, *Βυζαντινοί Ιστορικοί και Χρονογράφοι, Α' Τόμος, 4ος -7ος αιώνας* (Αθήνα: Κανάκη, 1997), 405-411.
6. Παπαϊωάννου, *Μάζα και ιστορία*, 170.
7. Παπαϊωάννου, *Μάζα και ιστορία*, 171.
8. Donald M. Nicol, *The Last Centuries of Byzantium, 1261-1453* (Cambridge: Cambridge University Press, 1993), 193.
9. Nicol, *The Last Centuries of Byzantium*, 195.
10. Ευάγγελος Χρυσός, “Σχόλια για το Κίνημα των Ζηλωτών στη Θεσσαλονίκη,” *Zbornik radova Vizantoloskog instituta*, (2013): 705-712.
11. Παπαϊωάννου, *Μάζα και ιστορία*, 171.